

MANAS DESTANI'NDA “BARK” KELİMESİ VE ESKİ TÜRK MEZAR GELENEĞİ*

Nurdin USEEV**

Özet:

*Türk dünyasının bin senelik destan geleneğini, tarihini, kültürünü ve dünya görüşünü kendi içinde barındıran Manas Destanı'nda, bugünlerde çağdaş Türk lehçelerinde kullanılmayan birçok kelime geçmektedir. Bu kelimelerden birisi **bark** kelimesidir. Köktürk harfli yazılarda türbe, ve ev anlamlarında kullanılan söz konusu kelime Manas Destanı'nın söylendiği Kırgız Türkçesinde hiç görülmez. Ancak, geçmiş asırların kültürünü, inancını mısralarında korumuş olan Manas Destanı'nda **bark** kelimesi 'Söögümdü kömsün **barkı** çok "(Cesedimi gömsün türbesi yok)" ve "Atakemdin ölügün, Kirgizem – dep **barikka** (Babacığımın cesedini, Giyireceğim diye türbeye)" gibi mısralarda Orhun Yazıtları'ndaki anlamda, yani "türbe, mezarlık" anlamında geçmektedir. Eski Türkçedeki bir kelimenin Kırgız Türkçesinde hiç kullanılmayıp, sadece Manas Destanı'nda geçmesi bu destanda anlatılan Eski Türk kültürü ile ilişkilidir. Gerçekten de söz konusu destanda tasvir edilen mezarlıklar, türbeler ile Eski Türk türbeleri ve mezarlıkları arasında çok ilginç benzerlikler bulunmaktadır. Örneğin, destanda Manas'ın heykeli yaptırılmaktadır. Bildiğimiz gibi Köl Tigin, Bilge Kağan gibi Eski Türk kağanlarının, devlet adamlarının mezarlıklarında da insan heykelleri bulunmuştur. Manas'ın türbesine onun katıldıkları savaş sahneleri resmedilmektedir. Türbeye resimler yapmak Eski Türk mezarlık geleneğinde de görülen bir özelliktir. Makalemizde Manas Destanı'ndaki **bark** kelimesi Köktürkçe aracılığıyla açıklanarak, destandaki Eski Türk mezar geleneği incelenmiştir.*

***Anahtar kelimeler:** Manas Destanı, bark kelimesi, Köktürk harfli yazıtlar, türbe, Eski Türk mezar geleneği.*

* Bu yazı "Milletlerarası (Kök) Türk Harfli Yazıtlar ve Güncel Sorunları Kongresi"nde (25-29 Mayıs 2016, Bişkek-KIRGIZISTAN) sunulmuş bildiri metninin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek/Kırgızistan, nuruseev@gmail.com.

The Word "Bark" and Ancient Turk Tomb Tradition in Manas Epic

Abstract:

*Manas Epic contains a thousand-year epic tradition, history, culture and world view of the Turkic world in itself. Therefore, there are many words unused today in modern Turkic languages, in this epic. One of these words is the word **bark**. This word used in the Old Turkic runik inscriptions as a meaning tomb, never seen in Kirghiz Turkish. However, in the Manas epic that have maintained cultures and beliefs of the past centuries the word **bark** in the verses 'Söögümdü kömsün **barkı** cok "(bury my dead body no tomb)" and "Atakemdin ölügün, Kirgizem – dep **barıkka** (I'll put father's body in a tomb)" passes as a means of Orkhon inscriptions in the sense "cemetery, tomb." The use of the word **bark** only in the Manas Epic is associated with ancient Turkish culture described in this saga. Indeed, there are very interesting similarities between the old Turkish cemetery with mausoleums and tombs depicted in the Manas Epic. For example, it built a statue of Manas in the epic. As we know, human statues were also found in the cemeteries of the old Turkish Kağans and statesmens as Bilge Kagan and Kül Tegin. There are illustrated the battle scenes on his tomb that Manas participated in. Make pictures on the tomb is a feature seen in the ancient Turk cemetery tradition. In our article, the word bark in the Manas epic to be announced by Kopturkish and has been examined the ancient Turkish tomb tradition in the epic.*

Keywords: Manas Epic, the word bark, Old Turkic inscriptions, tomb, Ancient Turk semetery tradition.

Giriş

Hem hacminin büyüklüğü hem de içeriğinin zenginliği açısından dünyanın en büyük destanlarından birisi sayılan Manas Destanı sadece Kırgızların değil, Eski Türk boylarının da kültürünü, inancını, dünya görüşünü, tarihini ve toplum düzenini yansıtan bir destandır.¹ Çünkü Kırgızlar, VII-IX. asırlar arasında kullandığı Köktürk yazısını unuttuğu ve Türk dünyasına daha sonra kazandırılan Arap yazısını belirli nedenlerle -yarı göçebe hayat tarzı sürmesi, önemli kültür ve siyasi merkezlerden uzak kalması vb.- yaygın olarak kullanmadığı için kültürünü, dünya görüşünü, tarihini, önemli tarihî olaylar hakkındaki görüşlerini sözlü edebiyat ürünlerinde, özellikle destanlarında yaşatmaya çalışmıştır. Bu konuda H. Geyikoğlu şunları belirtmektedir: "*Manas Destanı, çeşitli bilgileri ihtiva eden bir komplekstir. Burada tarih, etnografya, dil, felsefe, folklor, diplomasi, askerlik, halk pedagojisi, müzik kültürü, halk hekimliği gibi çeşitli konularda bilgiler geçmektedir. Manas Destanı, eski devirlerin hayatını yansıtmaları bakımından diğer destanlar arasında ayrı bir yer tutmaktadır. Destan, en az bin yıl önceki büyük Türk devletlerini kuran boy ve kabilelerin hayatını, gelenek-göreneklerini gözümüzün önünde canlandırmaktadır.*" (Geyikoğlu 2001: 204). Manas Destanı'nın dili de ayrı bir zenginliktir. Çünkü,

¹ Manas Destanı hakkında Türkçe yapılmış çalışmaların bibliyografyası için bk.: İsakov, Abdrasul, "Türkiyada 'Manas' Eposu Boyunça Basılğan Emgekterdin Bibliyografyası (1934-2014)", *TEKE Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim Dergisi*, Sayı 4/4, 2015, s. 1451-1479.

söz konusu destanda günümüz Kırgız Türkçesinde geçmeyen, artık günlük konuşmada kullanılmayan, dolayısıyla anlamı belli olmayan birçok kelime geçmektedir. Örneğin, Dr. M. Rakımbek Uulu “Manas Destanı’nda (Cusup Mamay Varyantı) Arkaik Kelimeler” adlı doktora tezinde kullanımdan düşmüş olan dört yüz civarında kelime tespit etmiştir (Rakımbek Uulu 2010). Bu arkaik kelimelerin bir kısmı Türkçenin tarihî dönemlerinden kalma kelimelerdir. Söz konusu kelimelerin bazıları günümüzde kullanılmadığı için anlamı unutulmuş ya da silik kalmıştır. Dolayısıyla Manas Destanı’nı okuyanlar zorlanmasın diye “*Manas Eposununun Tüştürmө Sözdüğü (Manas Destanı’nın Açıklamalı Sözlüğü)*”, Bişkek, 2015” gibi sözlükler hazırlanmıştır. Ancak bu sözlükte de bazı kelimeler ele alınmamıştır. Örneğin, destanda geçen **bark** kelimesi söz konusu sözlüğe alınmamıştır. Herhâlde sözlüğü düzenleyenler bu kelimenin anlamını çıkaramadıkları için sözlüğe almamışlardır. Oysa bu kelime Köktürk harfli yazıtlarda *türbe*, *mezar* anlamında geçmektedir. Makalemizde işte **bark** kelimesi ve bu kelimenin yansıttığı kültürel değer ele alınmıştır.

1. Bark/Barık Kelimesi

Manas Destanı, ana kahraman olan Manas’ın hayatını, savaşlarını konu edinen bir kahramanlık destanı olmasına rağmen Kırgızların, Eski Türklerin yaşam tarzını, kültürünü, inancını içeren bir ansiklopedi özelliğini de taşımaktadır. Bu konular günlük hayat tasvir edilen bazı bölümlerde ele alınmaktadır. Öyle bölümlerin birisi “Kökötöydün Aşı [Köktöy’ün Aşı (kişinin vefatından sonra düzenlenen tören, verilen toy)]” bölümüdür. Çünkü, Kökötöy’ün aşısı tasvir edilen bu bölümde Kırgızlara, Eski Türklere ait birçok kültürel olaylar, törenler, halk oyunları, ölü gömme ile ilgili inançlar ele alınmıştır. İşte bu bölümde Köktöy ölmeden önce oğluna kendi ölümünden sonra ne yapması gerektiğini anlatan bir vasiyet bırakır. Bu vasiyetinde şu metinler geçmektedir:

S. Orozbekov Varyantı, VIII. kitap, s. 18, 560-563. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Atakemdın ölügün Kırgızem – dep barıkka, Kabar salıp barbasın Karaŋgi menen carıkka!	<i>Babacığımın cesedini Giyireceğim diye türbeye, Haber vermek için gitmesin Karanlık ve aydınlığa (her yere)</i>
S. Orozbekov Varyantı, VIII. kitap, s. 31, 1551-1555. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Kırgız menin öz curtum, Büldürbösün tegi dep. Büldürgön menen ölüktün Tirilip kelmek narkı cok, Zöökürlük kılбай tim kömsün Söögümdü kömsün barkı cok.	<i>Kırgız benim kendi halkım, Ona eziyet çekirtmesin diye. Eziyet çekirtmek ile cesedin Dirilecek hâli yok, Zorluk yapmadan sakın gömsün Cesedimi gömsün türbesi yok.</i>

Bu metinlerde **barık/bark** kelimesi geçmektedir. Böyle bir kelime Kırgız Türkçesinde hiç kullanılmaz. K. K. Yudahin'in meşhur sözlüğünde ve Kırgız Türkçesinin diğer sözlüklerinde yer almamaktadır. Hatta *Manas Eposununun Tüştürmө Sözdüğü*'nde (Akmataliev vd. 2015: 78) de yer almamıştır. Bu sözlüğü hazırlayanların bu kelimeyi sözlüğe almamalarının nedeni söz konusu kelimeyi açıklayamamalarıdır. Oysa bu kelime Köktürk harfli yazıtlarda, bazı Türk lehçelerinde geçen **bark** kelimesidir.

Bütün Türk halklarına ait genel Türk dili denilen ortak, yazı dilinin varlığının en eski, en önemli delili bu Köktürk harfli yazıtlardır. Günümüzde dilleri ayrı ayrı yazı dili hâline gelen ve artık üst kimlikleri olan Türklüğü unutmuş olan bütün Türk halkları, dillerinin, edebiyatının tarihini söz konusu yazıtlardan başlatmakta, tarihlerinin, kültürlerinin kökünü bu yazıtların yazıldığı dönemden aramaktadır. İşte bu Köktürk harfli yazıtlarda geçen **bark** kelimesi *ev, barınak* ve *türbe, anıt-kabir* anlamlarına gelmektedir: *anar adınçığ bark yaraturtum, için taşın adınçığ bediz urturtum (Onlara olağanüstü bir türbe yaptırıtım; içine (ve) dışına olağanüstü resim ve heykeller koydurttım)* (KT, G12); *ebin, barkın* buzdum (*Evini, barkını bozdum*) (BK, D34) (Alyılmaz, 2005: 31, 131; Tekin, 2008: 22-23). Dolayısıyla Manas Destanı'ndaki **barık** kelimesinin Köktürkçedeki **bark** sözünün destandaki izi olup, *türbe, anıt mezarlık* anlamına geldiğini ileri sürmek mümkündür. Zaten söz konusu kelime geçen metinlerin anlamı bunu kanıtlamaktadır. Bir başka deyişle yukarıdaki metinde Kököktöy, oğlunun onun cesedini barıkka, yani türbeye giyirmemesini, cesedini de barksız, yani türbesiz gömmesini tavsiye etmektedir.

Gördüğümüz gibi Manas Destanı'nda geçen metinde Köktürk harfli yazıtlardaki **bark** kelimesi **barık/bark** şeklinde geçmekte ve yazıtlarda olduğu gibi *türbe, anıt-kabir* anlamını vermektedir. Köktürk harfli yazıtlarda geçen bu kelimenin Kırgız Türkçesinde bulunmayıp sadece Manas Destanı'nda geçmesi, destandaki anlamı bilinmeyen bir kelimenin Köktürk harfli yazıtlar aracılığıyla açıklanması söz konusu destanın genel Türk dilinin, Türkü dilin tarihî devirlerinin izlerini taşıdığını ve Manas Destanı ile Köktürk harfli yazıtlar arasında bir bağın olduğunu çok güzel bir şekilde kanıtlamaktadır.

2. Manas Destanı'nda Eski Türk Mezar Geleneği

Bark kelimesinin Manas Destanı'nda yer almasının diğer bir önemi Kırgızların kimliklerinin kanıtı, kültürlerinin hazinesi olan Manas Destanı'nda Eski Türk türbe kurma geleneğini devam ettirdiğini göstermesidir. Geçmişimizi araştırmada, ecdatlarımızın hayatını, kültürünü anlamada kazılardan çıkardığı maddi belgelerle, keşiflerle çok büyük rol oynayan arkeologların kazılarının büyük bir kısmı kurganlarda, mezarlıklarda yapılmış kazılardır. Çünkü Eski Türkler, Kadim Mısırlılar, Yunanlar gibi öldükten sonra da hayatın devam edeceğine inanıyorlardı. Bu bağlamda C. Alyılmaz'ın dedikleri

çok önemlidir: “*Türk yaşayış ve inanış sistemi içinde kurganlar, mezarlar, türbeler ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Öldükten sonra da hayatın devam edeceğine inanan Eski Türk boy ve toplulukları kurganları, mezarları, türbeleri ölen kişi(ler)in sonraki hayatı için bir **barınak** / **ev** olarak düşünmüşlerdir. Bu sebeple de kalıcı ve dayanıklı malzemeler kullanılarak yapılan kurganlar ve türbeler, esas itibarıyla iki kısımdan oluşurlar. Toprağın üstündeki (birinci) kısım **ebin** (evin) / **bozüyün** / **çadırın** dışını; toprağın altında kalan (ikinci) kısım ise **ebin** (evin) / **bozüyün** / **çadırın** içini sembolize eder.*” (Alyılmaz 2015: 45). Eski Türklerin şehirlerinin, kışı geçirmek için yaptıkları evlerinin kalıcı ve dayanıklı olmasına özen göstermeden binalarını taştan değil topraktan yaptıkları için Türk arkeolojisi için taştan yapılmış kurganlar, mezarlar ve türbeler çok büyük önem arz etmektedir.

Kelimeler sadece ses yığından ve leksik anlamdan oluşmuş bir dil birimi değil, kendisinde halkın binlerce yıllık hayatını, düşüncesini, kültürünü, tarihini ve inancını barındıran bir olgudur. Dolayısıyla kültürel dil bilimin, etnolengüistiğin ve bilişsel dil bilimin önemli kaynaklarından birisi kelimelerdir. Bundan dolayı V. A. Maslova, her kelimededen bize kırk asırlar değil, kırk bin yılların baktığını belirtmektedir (Maslova 2001: 57). N. D. Arutyanova, kelimenin insanın insan hakkında bilgi edineceği en önemli kaynağı olduğunu ifade etmektedir (Arutyanova 1999: 325). Ancak kelimeler taşıdıkları kültürel değerleri açısından aynı dereceye sahip değiller. Bu bağlamda hem Köktürk harfli yazıtlarda hem de Manas Destanı’nda geçen **bark**/**barık** kelimesinin kültürel kodu zengin bir kelime olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü söz konusu kelime, insan hayatında, halk kültüründe ve arkeolojide önemli bir olgu olan mezarlığı, türbeyi yansıtarak Eski Türk mezarlık kültürünün Manas Destanı’nda korunabileceğini göstermektedir. Gerçekten de Manas’ın mezarlığı ile Eski Türk mezarlıklarının, onun içinde Köl Tigin ve Bilge Kağan mezarlıklarının ortasında bazı benzerlikler bulunmaktadır.

Manas vefat edince onun mezarlığı, türbesi eşi Kanıkey tarafından yapılmaktadır. O ise Andican’dan özel olarak getirttiği toprakla türbesini yaptırmaktadır:

S. Orozbekov Varyantı, IX. kitap, s. 632, 46471-46488 ve 46499-46506. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Bilermandan aldırıp, At cetken cerde külboto. Ar taraptan çaldırıp, Azır eken uşunda, Anciyandın toosunda Külüş eken atığı, Dandır üçün alçu eken	<i>Bilgelerden aldırıp, At ulaşan yerden güzel kil. Her yerden aratıp, Mevcutmuş orada, Andican’ın dağında Külüş adlı yermiş Tandır yapmak için kullanıyorlarmış</i>

Kokonduktun Sarttarı. Dünüyö cüzün karatıp, Küldü Kırgız bolgonu Külüşanı caratıp, Külbotosun çaldırıp, Külüşanı aldırıp, Altı miñ atan komdotup, Akılmanga oñdotup, Altı miñ erkeç mayına, Kup keltirip cayına Sadık usta saldırıp, Altı miñ erkeç mayına Kış bışirtıp bek salıp, Altı kılım ötkönçö, Aynıbasın dep salıp. Ceti miñ erkeç mayına Kış bışirtıp bek salıp, Ceti kılım ötkönçö Cete tursun dep salıp.	Hokand'daki Sartları. Birçok yeri işgal edip, Bütün Kırgız olalı Külüşayı uygun görüp, Kilini karıştırıp, Külüşayı aldırıp, Altı bin deve yükleyip, Akıllılara düzeltip, Altı bin keçi yağına, Tam olarak hazırlayıp, Sadık Usta'ya yaptırap, Altı bin keçi yağına Kerpiç pişirtip sağlam yaptırap, Altı asır geçtiğinde de Bozulmasın diye yaptırap. Yedi bin keçi yağına Kerpiç pişirtip sağlam yaptırap, Yedi asır geçtiğinde de Sağlam ulaşsın diye yaptırap.
S. Karalaev Varyantı, 2010, s. 1784-1785	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Bayakı kayran katın Kanıkey Ceti miñ erkeç bir kırıp, Kış bışirtıp bek saldı: 'Ceti kılım ötküçö, Cetigimdin kümbözü, Buzulbay tursun' dep saldı. Altı miñ erkeç bir kırıp, Kış bışirtıp bek saldı: 'Altı kılım ötküçö, Aykölümdün kümbözü, Buzulbay tursun' dep saldı.	<i>O meşhur kadın Kanıkey Yedi bin keçi yağından Kerpiç pişirtip sağlam yaptırdı: 'Yedi asır geçince de, Bilgemin türbesi, Bozulmadan korunsun' diye yaptırdı. Altı bin keçi yağından Kerpiç pişirtip sağlam yaptırdı: 'Altı asır geçince de, Bilgemin türbesi, Bozulmadan korunsun' diye yaptırdı.</i>

Gördüğümüz gibi bu metinlerde Manas'ın türbesi eşi Kanıkey tarafından yaptırılmaktadır. Türbe keçi yağları katılan kilden pişirilmiş kerpiçlerle inşa edilmiştir. S. Orozbekov varyantında türbeyi uyruğu Fars olan Sadık Usta yapmaktadır. Destanda anlatılan bu türbe tasvirinin, günümüzde Kırgızistan'ın Talas bölgesinde yer alan ve halk içinde Manas'a aitlendirilen türbeden etkilendiğini düşünmek mümkündür (Fot. 1, 2). Ancak destanda verilen bilgilerden Manas için yapılan türbenin Eski Türk türbelerine, onun içinde Bilge Kağan ve Köl Tigin anıt mezarlarına benzerlik gösterdiği görülmektedir.

Bilge Kağan ve Köl Tigin anıt mezarlıklarının ne gibi yapıtlardan oluştuğu Köl Tigin Yazıtı'nda anlatılmaktadır: "Köl Tigin kony yıka, yeti yegirmike

uçdı. Tokuzunç ay yeti otuzka yog ertürtümüz. **Barkın**, bedizin, bitig taşın biçin yılka yitiñ ay yiti otuzka kop alkımız (*Köl Tigin koyun yılında, on yedi(nci gün)de vefat etti. Dokuzuncu ay(ın) yirmi yedi(sin)de yas töreni(ni) tamamladı. Türbesini, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ay(ın) yirmi yedi(sin)de hep bitirdik*) (Köl Tigin, Kuzey-doğu)” (Tekin 2008: 40-41). S. G. Klyaştonıy, burada **bark** kelimesi ile türbenin, **bediz** kelimesi ile heykel ile resimlerin, **bitig taş** tabiri ile yazıt anıtın verildiğini belirtmektedir (Klyaştonıy 1978: 248). Bilge Kağan ve Köl Tiğın anıt mezarlıkları İ. Durmuş tarafından şöyle özetlenerek tasvir edilmiştir: “*Bilge Kağan Anıtlığı tıpkı Köl Tigin Anıtlığı gibi yapılmıştır. Anıtlıkların her ikisi de dikdörtgen planlıdır. Uzun kenarlar doğu-batı, kısa kenarlar kuzey-güney yönünde uzanmaktadır. Anıtlıkların girişleri doğu taraftandır. Etrafları surla çevrilidir, ayrıca sur sistemleri dışında anıtlıkların etrafına hendekler kazılmış, içleri killi toprakla sıvanmış ve suyla doldurulmuştur. Böylece sur sistemi ve dışında oluşturulan kanallarla ikili bir savunma sistemi oluşturulmuştur. Bölgede bol miktarda yağın yağmurların anıtlıkların içinden bu kanallara akmaları da sağlanmıştır.*”

Anıtlıkların sur sistemi içerisinde doğuda girişten itibaren üç ana unsur doğudan batıya doğru dikkati çekmektedir. Bunlar sırasıyla kaplumbağa kaide, yazıtlı taş ve çevresi, eb/bark ve çevresi ile sunak taşı ve çevresidir.”

“Kaplumbağa kaide ve çevresi anıtlıkların doğu tarafıdır. Bilge Kağan Anıtlığı ’nda girişte karşılıklı iki arslan heykeli bulunmaktadır. Köl Tigin Anıtlığı ’nda arslan heykeli bulunmamaktadır. İki anıtlığın unsurları bakımından farklılığı bu heykeller göstermektedir. Her iki anıtlıkta diğer unsurlar büyük ölçüde aynıdır. Her ikisinde de karşılıklı ikişer koç heykeli bulunmaktadır. Biraz batıya ilerlendiğinde kaplumbağa kaideler ve kaidelerin taşıdığı yazıtlı taşlar bulunmaktadır. Yazıtlı taşların geniş doğu, dar kuzey ve güney yüzleri üzerine Türkçe, geniş batı yüzleri üzerine ise Çince yazılmıştır. Kaplumbağa kaidelerin altında killi topraktan ağırlığı taşınması için sağlam bir zemin oluşturulmuştur.”

“Kaplumbağa heykellerinden batıya doğru yönelindiğinde eb/bark olarak yazıtlarda belirtilen mekânlara kadar kutsal yol her iki anıtlıkta da aynı şekildedir. Ancak Köl Tigin ve Bilge Kağan ’ın yoğ törenlerine katılan ülke temsilcilerindeki farklılık onların heykellerinin yapımına da yansımıştır. Anıtlıkların merkezinde eb/bark olarak yapılan yapılar mevcuttur. Bu yapıların temeli killi toprakla sağlamlştırılmış ve yapılar üzerlerine inşa edilmiştir. Anıtlıkların iç kısmına Bilge Kağan Anıtlığı ’na Bilge Kağan ve eşinin, Köl Tigin Anıtlığı ’na ise Köl Tigin ve eşinin heykelleri konulmuştur.” (Durmuş 2007: 54-55). Destanda anlatılan Manas’ın türbesi tam olarak tasvir edilmediği için bütünüyle karşılaştırma imkânımız bulunmamaktadır. Ancak, Manas’ın türbesinin de

yukarıda anlatılan Bilge Kağan ve Köl Tigin anıt mezarlıklarına benzer unsurlardan oluştuğu görülmektedir.

İlk önce Kanıkey Manas'ın türbesini inşa ettirirken onun heykelini de yaptırmaktadır (S. Orozbekov Varyantı, IX. kitap, s. 632, 46515-46529. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Taştan tüptöp orunun, Canı tirüü çağında Caraştırıp borumun, Kılıç, miltık caragın Kızıl taştan koydurup, Kıyabına keltirip, Kırk miñ ayat oydurup, Coruguna karagın, Tuulganın borumun Tunuk taştan oydurup, Koygon dedi orunun. Çarayna, soot, kıyağı Tak oşonun özündöy Uşu kündö sıyağı.	<i>Taştan oluşturup zeminini Kendisi sağ iken gibi Uygun getirip şekli, Kılıç, tüfek silahlarını Kırmızı taştan yaptırıp, Tam şekline getirip, Kırk bin ayet yazdırıp, Yaptığına baksana, Miğferin şekli Temiz taştan hakettirip, Yerleştirdi diyor yerine. Zırhları ve giyisi Tam eskisi gibi Bugünlerde de</i>

İsmi anlatılmayan bu yapıtın Manas'ın taştan yapılmış heykeli olduğu çok açıktır. Çünkü bu heykel, Manas hayatta iken nasıl ise o şekilde yapılmakta, hatta giydiği miğfer, takındığı kılıç gibi silahları da yer yerine hakettirilmektedir. Eski Türk mezar geleneğinde vefat eden birisini temsil eden taşbaba dikme geleneği çok iyi bilinmektedir. Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarında onlara ait anıt mezarlıklarda heykellerin dikildiği anlatılmaktadır: anar adınçığ bark yaraturtum, için taşın adınçığ **bediz** urturtum (*Onlara olağanüstü bir türbe yaptırıtım; içine (ve) dışına olağanüstü resim ve heykeller koydurttım*) (KT, G12); anar adınçığ bark yaraturtum, için taşın adınçığ **bediz** urturtum (*Onlara olağanüstü bir türbe yaptırıtım. İçini (ve) dışını olağanüstü resim ve heykellerle süslettim*) (BK, K 14) (Alyılmaz 2005: 31, 140; Tekin 2008: 22-23; 48-49). Gerçekten de Köl Tigin ve Bilge Kağan anıt mezarlarında birçok insan heykeli bulunmuştur. Orijinallerinde duruş ve oturuş biçimleri, giyim kuşam özellikleri tasvir olunan kişilerin cinsiyetini, sosyal statülerini bildiren insan heykellerinin (biri dışında) hepsinin başları koparılmıştır (Alyılmaz 2005: 75). Giyim kuşamı çok net tasvir edilen bu heykellerin bazılarında kemer ve kemere takılan kısa kılıç, elinde tuttuğu silah yontulmuştur (Fot. 3, 4). 1958 yılında Lumir Jisl başkanlığındaki Çek ve Moğol bilim adamları tarafından yapılan kazı sırasında Köl Tigin'e ait olduğu sanılan bir heykel başı gün ışığına çıkarılmıştır (Fot. 5). O. Belli, insan biçimli taş heykeller ile balbalların 6-13. yüzyıllar arasında Türk toplulukları tarafından oldukça yaygın olarak

kült merkezleri ve kurganlar üzerine dikildiğini, Orta Asya Türk toplulukları arasında İslamiyet'in yayılması ve yerleşmesinden sonra taş heykel ve balbal dikme geleneğinin yavaş yavaş ortadan kalkmaya başladığını belirtmektedir (Belli 2003: 85). Demek ki Manas Destanı'ndaki Manas'a dikilmiş heykel ile Köl Tigin için dikilmiş heykel arasındaki benzerlik, Eski Türklerin mezarlıklarda heykel dikme geleneğinin Manas Destanı'nda korunmuş olduğunu göstermektedir. Bunu günümüzdeki Manas Türbesi diye sanılan türbe yanında herhangi bir heykelin bulunmaması da kanıtlamaktadır. Eğer Manas'ın türbesi sayılan türbe yanında Eski Türklerden kalma taşbaba ya da balballar bulunsaydı o zaman destandaki heykel dikme geleneği ile ilgili bilgileri bu duruma bağlayabilirdik.

İkinci bir benzerlik türbe içine savaş tasvirlerinin, kahramanların resimlerinin yaptırılmasıdır. Manas Destanı'nda Kanıkey, oğlu Semetey büyüdüğünde bakarak babasının, Manas'ın nasıl bir kahraman olduğunu anlatsın diye Manas'ın, kırk çoronun resimlerini yaptırmakta ve savaş tasvirlerini resmetmektedir (S. Karalaev Varyantı, 2010, s. 1785-1786):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
İçine kıyal oydurup, Manastan kalgan angeme Çoñ sürötün saldırdı. 'Çoñoyso cetim keler dep, Atasının erdigin Ölbösö bala biler dep, Atakem Manas eken dep, Akırı bala biler dep, Kara bet enesinin kilganın Kulunum kösör bolboso biler' dep, Kümbözdün oozu cagınan, Bakıbay, Duulat eki kan Anı tarttı sürötkö, Alöökö kan, Azizkan Anı tarttı sürötkö, Beecinde bolgon munarık Coldu tarttı sürötkö, Meenetti tartkan kalıñ kol, Koldu tarttı sürötkö. Akkulanı mingizip, Akolpok tondu kiygizip, Asmandan tüşkön Zulpukor Bilekke kınay çaldırıp, Kaynagan kara kapırğa Kaçırıp kırğın saldırıp,	İçine resim yaptırıp, Manas'tan kalan olayların Büyük resmini yaptırdı. 'Büyüdüğüne yetim gelir diye, Babasının kahramanlıklarını Ölmezse çocuk öğrenir diye, Babacığım Manasmış diye, Sonunda çocuk öğrenir diye, Dul annesinin yaptığını Yavrum akılsız olmazsa bilir' diye, Türbenin kapı tarafından, Bakıbay, Duulat iki han Onları çekti resime, Alooke kan, Azizkan Onları çekti resime, Pekin'de olan kalabalık Yolu çekti resime, Eziyet çeken büyük ordu, Orduyu çekti resime. Akkula'ya bindirip, Akolpok zırhı giydirip, Gökten inen Zulpukor Eline sağlam tutturup Kalabalık kara kâfire Saldırıp katliam yaptırıp,

Alısıraak kapırdı Ayza menen kulaııp, Boz ala celek, kızıl tuu Kan Bakayga karmatıp, Aygaylatıp kııaydı, Kabilan Manas kanına Aydatıp, anı tartıp sürötkö.	Uzak duran düşmanı Mızrak ile devirip, Boz ala bayrak, kırmızı bayrak Kan Bakaya'a tutturup, Hayhalatıp Çinliyi Kaplan Manas hanına Sürdürüp, onu çekti resime.
--	---

Gördüğümüz gibi bu metinde Kanıkey, Manas'ın türbesine Manas'ın, Manas'la ilgili dost düşman kahramanların ve savaş tasvirlerinin resmini yaptırmaktadır. Aynı durum Bilge Kağan ve Köl Tigin anıt mezarlarında da yer almaktadır. Yani Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarında onlara ait anıt mezarlıklara, **bark** diye adlandırılan türbeye resimlerin yaptırıldığı anlatılmaktadır: anar adınçığ bark yaraturtum, için taşın adınçığ bediz urturtum (*Onlara olağanüstü bir türbe yaptırıtım; içine (ve) dışına olağanüstü resim ve heykeller koydurttum*) (KT, G12); anar adınçığ bark yaraturtum, için taşın adınçığ bediz urturtum (*Onlara olağanüstü bir türbe yaptırıtım. İçini (ve) dışını olağanüstü resim ve heykellerle süslettim*) (BK, K 14) (Alyılmaz 2005: 31, 140; Tekin 2008: 22-23; 48-49). Gerçekten de Köl Tigin ve Bilge Kağan anıt mezarlarında bulunan barkın ve bazı yapıtların üzerine değişik resimler kazanmıştır. Örneğin, Bilge Kağan Anıtlığı'ndan çıkarılan bir çatı kiremidi üzerinde atlı bir kahraman donanımı ile tasvir edilmiştir (Fot. 6). İ. Durmuş, her iki anıtlıkta sur duvarlarının iç ve dış taraflarında savaş sahnelerinin işlendiğinin mümkün olduğunu, Köl Tigin Anıtlığı'nda ağırlıklı olarak Köl Tigin'in, Bilge Kağan Anıtlığı'nda da ağırlıklı olarak Bilge Kağan'ın kahramanlıkların yer almış olabileceğini belirterek bunun kanıtı olarak Bilge Kağan Anıtlığı'ndan çıkarılan bir çatı kiremidi üzerindeki atlı kahramanın tasvirini vermektedir (Durmuş 2007: 45). Zaten Çin yıllıklarında eski Türklerin mezar üzerinde bir ev inşa ettikleri, bu evin içinde ölen kişinin resmini yaptıkları ve duvarlarına da yaşamında katıldığı savaşları belirttikleri kaydedilmiştir (Roux 1999: 301). Dolayısıyla Manas Destanı'nda Manas'ın türbesine onun, arkadaşlarının ve katıldıkları savaşların tasvirlerinin yapılması Eski Türk geleneğinin devamı olarak nitelendirilebilir. Özellikle Manas Destanı'nda Manas'ın türbesine onun ata binerek Çinlilere saldırdığı anın tasvir edilmesi ile Bilge Kağan Anıtlığı'ndan çıkarılan çatı kiremidi üzerindeki atlı kahramanın birbirine benzemesi bu iki kültür değerimizin aynı kaynaktan beslendiğini, bu iki eser arasında ilişkinin olduğunu kanıtlamaktadır. Yu. S. Hudyakov ile C. Orozobekova, Kırgızistan topraklarında Kırgızlar tarafından XVI-XX. asrın başında inşa edilen türbelerde merhumun kendisinin, ailesinin ve av, savaş sahnelerinin resimlerinin yapıldığını belirtmektedirler. Örneğin, Isık-Göl'de Nogoy adlı bir kahramanın, yöneticinin türbesine onun mızraklı ve atlı resminin, aile üyelerinin bir göç hâlindeki tablosu resmedilmiştir (Yu. S. Hudyakov ve C. Orozobekova 2014:

203-204). Adı geçen bilim adamları bu geleneğin eskiden gelen bir gelenek olduğunu düşünmektedirler (Yu. S. Hudyakov ve C. Orozobekova 2014: 205).

C. Alyılmaz, Köktürk ve Uygur Dönemleri'nde soylu kimselerin (kağanların, kumandanların, beylerin...) üç ayrı mezarı olduğunu, bunların birincisi ölen kimsenin cesedinin ve eşyalarının da içinde yer aldığı, daha ziyade dağlarda, yüksek tepelerde, sarp kayalıklarda, ormanlık arazilerde (...) inşa edilmiş, kurgan ve saklı kabir/saklı ev şeklindeki ve birçoğunun yeri bilinmeyen gerçek mezarlar, ikincisi, ölen kişinin gerçek mezarını saklamak/gizlemek amacıyla yapılan sahte mezarlar, üçüncüsü de ölen kişinin adını yaşatmak, anısını canlı tutmak, ona saygı gösterip bağlılık bildirmek ve asıl mezarın yerini gizli tutmak amacıyla yapılan temsili mezar olduğunu belirtmektedir. Adı geçen bilim adamına göre yukarıda ele aldığımız Köl Tigin ve Bilge Kağan anıt mezarlıkları temsili mezarlıklardır (Alyılmaz 2011: 2-20). Manas Destanı'nın S. Karalaev varyantında da Kanıkey, kocası Manas'ın iki mezarlığını yaptırmaktadır. Birincisi, C. Alyılmaz tarafından temsili mezar olarak adlandırılan, yukarıda anlatılan ve içine resimler yapılan türbe şeklindeki mezarlıktır. Manas'ın temsili mezarlığı Talas Vadisi'nin yassı yerine, büyük yollar geçen yere yapılmıştır (S. Karalaev Varyantı, Semetey, s. 249-250):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Keñ Talastın oyunda, Keñ-Koldun kuygan boyunda, Tügöngön toonun urçukta, Salınıp kelgen tumşukta, Çoñ Ak-Çiydin çetinde, Kara coldun üstündö, Kan atañ Manastı kuday alat dep, Zayıppuruş kayran şer Men Talastan ketkende Belgi kalbay sultandan, Dayınsız bolup kalat dep, Alyı miñ erkeç bir kırıp, Kış kaynatıp bek saldım, Atakeñdin kümbözün Altı kılım ötküçö Buzulbay tursun dep saldım. Teginge karap turbadım, Alım salıp Kırgızdan Ceti miñ erkeç cıynadım. Ceti miñ erkeç bir kırıp Kış kaynatıp bek saldım, Ceti kılım ötküçö	<i>Geniş Talas'ın yassı vadisinde, Keñ Kol'un döküldüğü yerde, Tükenmiş dağın ucunda, Ulaşıp gelen yamaçta, Büyük Ak-Çiy'in kenarında, Kara yolun üstünde, Han baban Manas'ı Tanrı alır diye, Ünlü büyük kaplan Ben Talas'tan gittiğimde Nişan kalmadan sultandan Belirsiz kalır diye, Atı bin keçiyi kestirip, Kerpiç yaptırıp sağlam yaptırdım, Babacığımın türbesini Altı asır geçince Bozulmadan korunsun' diye yaptırdım. Öylesine bakıp durmadım, Vergi alıp Kırgız'dan Yedi bin keçi topladım. Yedi bin keçiyi kestirip Kerpiç pişirtip sağlam yaptırdım, Yedi asır geçince</i>

Cetigimdin kümbözü Buzulbay tursun dep saldım. Mekedegi katçıga Altı külük at berdim, Azır bizge kelsin dep, Alakanday kat berdim. Çoñ Mekenı çaldırıp, Çoñ eşendi aldırıp. Cetim cürüp cetilip, Cergege özü koşulsa Köçüp kelse Talaska, Kuran okut turganda Atası ötkön Manaska Bu maanini körsün dep, Kızık kılıp saldırdım. Kııcı kıyma çoñ bülük Kakançının kağışın, Çoñ Beecindin çabışın, Çoguu tarttum sürötkö.	<i>Bilgemin türbesi, Bozulmadan korunsun' diye yaptırdım. Mekke'deki kâtibe Altı yürük at verdim, Şimdi bize gelsin diye, Küçük bir mektup verdim. Büyük Mekke'yi aratıp, Büyük şeyhi aldırıp. Yetim yürüyüp büyürse, Yurduna geri dönerse Göçüp gelirse Talas'a, Kurun okuduğunda Babası olan Manas'a Bu nişanı görsün diye, Harikulade yaptırdım. Kalabalık büyük savaş Çin'in büyük savaşını, Büyük Pekin'in dövüşünü, Birlikte yaptırdım resime.</i>
---	--

Gördüğümüz gibi Kanıkey, oğlu Semetey'e Manas'ın temsilî türbesini bir nişan ve anıt olarak inşa ettirdiğini, nesline nişan olsun diye resimlerini de yaptırdığını anlatmaktadır. Yani Manas'ın bu türbesi, onun hatırını yaşatmak ve nesli ile halkı ona saygı gösterip bağlılıklarını bildirmesi için yaptırılmıştır.

Aynı metinde Kanıkey, Manas'ın cesedini başka kimseye göstermeden dil bilmeyen Arapların yardımıyla Eçkilinin Kara-Toosu denilen dağın sarp kayasına bir mağara yaptıırarak oraya gömmektedir (S. KaralaeV Varyanytı, Semetey, s. 247-248):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Açık kömsöm ayköldü Duşman açıp alabı? Col üstünö süyrçtüp, Dañgıtarga carabı? Mintip kegin alabı? Keñ Misirdi çaldırdım, Til bilbegen bendeden Seksen Arap aldırdım. Bir adamga bilgizbey, Bir kişiye tuyguzbay, Akısına at berip, Ayanbadım men şorduu Kazına çaçıp bat berip. Lom temirden kurç berip,	<i>Açık gömersem kahramanı Duşman açacak diye, Yol üstünde sürükleyerek, Köpeklere talan ettirecek diye Böylece intikamını alacak diye Geniş Mısır'ı arattım, Dil bilmeyen insandan Seksen Arap aldırdım. Bir adama bildirmeden, Bir kişiye duyurmadan, Hakkına at verip, Kısınmadım ben şorluu Hazineyi saçıp çabuk verip. Temiz demirden keskin verip,</i>

<p>Bolot ketmen mülk berip. Eçkiliktin Kara-Too, Melmildegen ülkön zoo, Talastın beri betinde, Keñ-Koldun beri çetinde. Kara zoo boorun oydurdum. Oozun oydum, kurgan can, Calgız kişi batkanday, Ar cak çagın köölöttüm Altı miñ koy catkanday Üstü tüşüp ketet dep, Tübümö mintip cetet dep, Kara cer bassa ayköldü Böödödön çirip ketet dep, Kuu düynömdü ayabay Altından türük çoydurum, Altmış mezigil cerine Altından türük koydurum. Esilim cetim ugup al; Mintip kömdüm atañdı. İçi sasıp ketet dep, Eptüülükü bilgizdim. Üstündöğü kara suu Lom temirlep buzdurup, Üñkürdün içi menen cürgüzdüm.</p>	<p><i>Çelik çapa verip. Eçkilik'in Kara Too, Yüksek büyük kaya, Talas'ın beri betinde, Keñ Kol'un beri kenarında. Kara kaya betini deldirdim. Ağzını açtım zavallı can Yalnız kişi sığacak kadar. İç tarafını genişlettim Altın bin koyun sığacak gibi, Tavanı yere düşer diye, Böyle olursa kötü olur diye, Kara toprak bassa kahramanı Boşuna çürür diye, Hiçbir şeyi kıskanmadan Altından amut, kazık yaptırdım, Altmış değişik yerine Altından amut, kazık diktirdim. Değerli yetim iyi dinle; Böylece gömdüm babanı. İçi kokar diye, Aşinalığı gösterdim. Üstündeki kara su Lom demirle bozdurdum Mağaranın içiyle gezdirdim.</i></p>
---	--

Bu metinde Kanıkey, Manas'ı açık yere, herkese göstererek gömersem düşmanlar üzerinde pislikler yapar diye dışarıdan Arapları getirterek Eçkiliktin Kara Too adlı büyük bir dağın sarp kayasında bir mağara yaptırttığını ve oraya gömdüğünü anlatmaktadır. Mağaranın ağzını tek bir kişi sığacak kadar dar, ancak içini altı bin koyun sığacak kadar çok geniş yaptırtmaktadır. Tavanı düşmesin diye altmış yere altından amut dikerek içi kokmasın diye su akıtmaktadır. İşte bu mezarlık Manas'ın gerçek mezarlığıdır.

Manas'ın bu temsilî mezarlığı ile gerçek mezarlığı C. Alyılmaz tarafından anlatılan Köktürk ve Uygur dönemlerindeki soylu kimselerin (kağanların, kumandanların, beylerin...) mezarlıklarının aynısıdır. Bu benzerlikler, Manas Destanı'nda Eski Türk mezar geleneğinin aynen korunduğunu ve söz konusu destanda Eski Türk kültürünün yer aldığını söylememize olanak sağlamaktadır.

Sonuç ve Öneriler

- Manas Destanı Türk boylarının bin yıllık tarihini, kültürünü, inancını ve etnografyasını yansıttığı için destanda Eski Türk kültürü, inancı, etnografyası ile ilgili kavramlar, olgular ve gelenekler geçmektedir.

• Dolayısıyla bu kavramları, olguları ve gelenekleri yansıtan kelimeler de bulunmaktadır.

• Yansıttığı kavram, olgu ve gelenek eskidiği, kullanımdan düştüğü veya yerini yenisine bıraktığı için bu kelimelerin bazıları günümüz Kırgız Türkçesinde kullanılmamaktadır.

• Bu tür kelimelerin birisi **bark** kelimesidir. Bugünlerde Kırgız Türkçesinde bulunmayan bu kelime Manas Destanı'nda ölü gömme, türbe yaptırma ile ilişkin geçmektedir. Bu bağlamda söz konusu kelimeyi Köktürk harfli yazıtlarda geçen ve *türbe*, *anıt mezar* anlamına gelen **bark** kelimesi ile ilişkilendirmek, bu kelimeyle açıklamak mümkündür.

• Manas Destanı'nda **bark** kelimesi ile birlikte Eski Türk mezar, türbe geleneğiyle ilgili hususlar da bulunmaktadır. Örneğin, hem Manas Destanı'nda hem de Eski Türklerde mezarlığa, türbe yanında, gömülen şahsın ve yakınlarının heykelleri yapılmaktadır. Bir de türbe içine değişik tablolar resmedilmektedir.

• Demek ki, Manas Destanı'ndaki anlamı unutulmuş, belli olmayan kelimeleri Köktürkçe, Eski Uygurca gibi tarihî Türk lehçeleri yardımıyla açıklamak mümkündür.

• Bunun için destanlar ile yazıtlar arasında tarihî-karşılaştırmalı çalışmaların yapılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Akmataliev, A. vd. (2015), *Manas Eposunun Tüshündürmө Sөzdüğü*, Bişkek.
- Alyılmaz, Cengiz (2005), *Orhun Yazıtları'nın Bugünkü Durumu*, Ankara.
- Alyılmaz, Cengiz (2011), "Eski Türk Mezar Geleneği ve Bursa'daki Türbeler", *Kaşgar'dan Endülü's'e Türk-İslam Şehirleri Sempozyumları 28-30 Nisan 2011 Bursa Şehrengizi Bir Cihan Devletinin Doğduğu Şehir*, Bursa, s. 1-41.
- Alyılmaz, Cengiz (2015), *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yay.
- Arutyunova, N. D. (1999), *Yazık i Mir Çeloveka*, 2. Baskı, Moskova.
- Belli, Oktay (2003), "Stone Statues and Balbals in Turkic World (Türk Dünyası'nda Taş Heykel ve Balballar)", *TÜBA-AR. Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Sayı 6, s. 85-116.
- Durmuş, İlhami (2007), "Arkeolojik Kalıntı, Buluntu ve Yazılı Belgelere Göre Köl Tigin-Bilge Kağan Anıtlıkları ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları", *Gazi Türkiyat*, Sayı 1, s. 35-58.
- Geyikoğlu, Hasan (2001), "Tarih Açısından Manas Destanı ve Sovyetler Birliği'ndeki Türklerin Millî Duygularına Etkisi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 6, s. 201-207.
- Hudyakov, Yu. S. ve Orozobekova C. (2014), "Tyan-Şandık Kırgızdardın Markum Esteliklerinde Cookerlerdin cana Mergençilerdin Süröttörünün Çağıldırılışı", *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Mamlekettüülügünün Alkagında. Borborduk Aziyadagi Uлуу Kırgız Kaganatının*

Tüzülgöndüğünün 1170 Cıldığına Arnalgan II El Aralık İlimiy Cıyındağı (15-16 Kasım, 2013) Bayandamaların Cıynadı, Bışek, s. 203-206.

Klyaştorıny, S. G. (1978), “Hram, İzvayaniya i Stela v Drevnetyurkskih Tekstah (K İnterpretatsii İhe-Hanın-Nosrkkoy Nadpisi)”, *Tıurkologıçeskiy Sbornik 1974*, Moskova, s. 238-255.

Manas: baatırdık epos (S. Karalaev), (Haz.: Caynakova, Aynek ve Akmatalliev, Abdıldacan), Bışek, Kırgız Bilimler Akademisi yayınları, 2010.

Manas: baatırdık epos (S. Orozbakov), VIII. ve IX. kitaplar, (Haz.: Musaev, Samar vd.), Bışek, Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları, 2014.

Maslova, V. A. (2001), *Lıngvokul'turologiya*, Moskova.

Rakımbek Uulu, Mirzat (2010), ‘*Manas' Dastanındağı Arhaizm Sözdör (Cusup Mamaydın Varyantı Boyunça)*, Basılmamış Doktora Tezi, KTMÜ, Bışek.

Roux, Jean-Paul (1999), *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Tıurklerinde Ölüm*, Çev.: Aykut Kazancıgil, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.

Semetey, (S. Karalaev varyantı), Bışek, Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları, 2010.

Tekin, Talat (2008), *Orhon Yazıtları*, 3. Baskı, Ankara, TDK Yay.

(Fot. 1: Manas'a aitlendirilen türbenin restore edilmeden önceki görüntüsü)

(Fot. 2: Manas'a aitlendirilen türbenin restore edildikten sonraki görüntüsü. N. Useev)

(Fot. 3: Köl Tigin Anıt Mezarlığı'ndaki insan heykeli. N. Useev)

(Fot. 4: Köl Tigin Anıt Mezarlığı'ndaki insan heykeli. N. Useev)

(Fot. 5: Kl Tigin'e ait heykel başı. N. Useev)

(Fot. 5: Bilge Kağan Anıtlığı'ndan çıkarılan ve üzerinde atlı kahraman tasviri bulunan çatı kiremidi. N. Useev)

(Fot. 6: Köl Tigin mezar-türbe külliyesinden çıkarılan tasvirli mezarlık levhaları. N. Useev)

